

УДК [94:331.105.44](475)"1983/1988"

Телегуз А.В.:

викладач кафедри етнології
Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова

Підпільна діяльність незалежної самоврядної професійної спілки «Солідарність»: 1983–1988 рр.

У статті висвітлюється маловідома сторінка історії опозиційного руху «Солідарність» у 80-і роки ХХ ст. Розглядаються форми і особливості підпільної боротьби профспілки у роки реакції.

Ключові слова: солідарність, профспілка, підпільна діяльність, реакція, протестні рухи, комуністичний режим, ПОРП.

За радянських часів події у Польщі у 1980-і роки розглядалися вітчизняною і польською історіографією у площині пропаганди та ідеології. Ця проблема мало досліджена і в новітній вітчизняній історіографії, хоча за останні роки українська історична полоністика зробила помітні кроки, спрямовані на дослідження цієї теми. Особливої актуальності набуває питання про напрями, зміст і форми політичної боротьби підпілля проти комуністичного режиму ПНР у 1983 – 1987 рр. Падіння тоталітарних комуністичних режимів у країнах Центрально-Східної Європи стало прямим наслідком опозиційної діяльності «Солідарності» і вимагає об'єктивного й неупередженого аналізу проблем, пов'язаних з цим історичним явищем.

Зважаючи на те, що проблеми суспільно-політичної історії ПНР 1980–1991 рр., у тому числі й місце і роль «Солідарності» в протестному русі, не були предметом окремого дослідження вітчизняних істориків, наукова література у нашій статті представлена переважно працями польських та європейських авторів, що вийшли друком протягом останніх 17 років. У публікаціях А. Дудека [3], Ф. Фейту [4], Є. Хользера [5], І. Кжемінського [6] на основі великого фактичного матеріалу аналізуються події широкого протестного руху і блискуча політична кар'єра Леха Валенси.

Вагомий внесок у дослідження історії опозиції у часи комуністичного режиму зробив відомий польський вчений К. Лабендз. У монографії «Політична опозиція в Польщі у період воєнного стану» [7] він акцентує увагу на діяльності різних угруповань підпілля, їх інформаційно-пропагандистську спрямованість, і доходить висновку про неможливість комуністичної влади покінчити з її існуванням репресивними методами. У праці «Суперечки навколо програмових концепцій у публікаціях політичної опозиції в 1981 – 1989 рр.» [8], автор на матеріалах підпільних видань висвітлює проблему неоднорідності польського антикомуністичного підпілля, основні ідеї опозиції та їх еволюцію.

Однак узагальнюючих оцінок та висновків щодо цієї проблематики згадані наукові доробки за деякими винятками, не містять. Тому автор цієї статті має на меті з'ясувати особливості організації і діяльності підпільних структур «Солідарності» в період «воєнного стану» (грудень 1981 – липень 1988 р.), охарактеризувати процес загострення кризи комуністичного режиму в Польщі у 1983 – 1988 рр., здійснити аналіз причин, що призвели до політичного діалогу керівництва ПНР і «Солідарності» у 1988 р.

Опозиція, до складу якої, крім «Солідарності», входили й інші рухи, як, наприклад, Конфедерація незалежної Польщі, Клуб самоврядної республіки, основним своїм завданням ставила опір репресіям. Діяла підпільна мережа видавництв і центри розповсюдження кількасот місцевих і загальнодержавних газет і журналів.

Незважаючи на те, що «Солідарність» була оголошена поза законом, вона і надалі існувала завдяки легенді свого керівника Л. Валенси, з якого влада намагалася створити «приватну особу». Моральна підтримка надавалася їй через західну публічну думку, пресу, уряди, і, звичайно, католицькою церквою. Після звільнення в 1982 р. Валенси профспілкою



почали управляти два центри: Тимчасова координаційна комісія (ТКК) і через свого історичного керівника, що викликало характерні для того типу ситуації труднощі в координації дій. Лише через 5 місяців, у квітні 1983 р., Валенса зумів перехитрити агентів Служби безпеки і таємно зустрівся з членами ТКК. 22 січня комісія накреслила програму дій, що, правда, це було швидше тактичним планом ніж політичним проектом, зосереджену навколо чотирьох основних постулатів: продовження бойкоту всіх організацій, які співпрацюють із правлячим режимом; організація страйків та інших форм протестного руху і критика монополії держави в галузі інформації, культури і політичних думок; приготування до загального страйку, без зазначення умов, які могли б залишитися прокламаціями [2, с. 627].

У той час у Польщі з'являється рух проти військової служби під назвою «Свобода і спокій», який почав діяти в Кракові у квітні 1985 р. Військові суди засуджували його діячів до 3,5 року ув'язнення. Гельсінкський комітет констатував, що у 1985 р. відбулося 155 політичних процесів, у результаті яких було засуджено 250 осіб, з яких 139- до зон особливого режиму. Комітет зареєстрував шість суїцидних випадків, жертви яких проводили політичну діяльність [2, с. 642].

Але репресії не придушили підпільної активності, оскільки опозиційні організації поповнювалися новими людьми постійно. І надалі друкувалася і розповсюджувалася велика кількість листівок, інформаційних бюлетенів, брошурок і заборонених книг. Результатом репресивної політики комуністичного режиму в суспільстві почали зростати настрої покірності, рфзчарування, апатії тощо. Ті, які могли, шукали виходу в еміграції, у Костьолі. Від початку 80-х років ХХ ст. на Захід виїхало 60 тис. осіб, насамперед випускників вищих навчальних закладів та молоді [4, с. 171].

Зважаючи на пом'якшення репресивної діяльності влади щодо опозиції і бажаючи відкритих справ, 29 вересня 1986 р. Л. Валенса створює Тимчасову Раду «Солідарності». До її складу увійшли діячі опозиції і члени ТКК: Борусевич, Буяк, Ліс, Палубіцький і Піньор. Останній діяч підпільної ТКК – Кулерський, перейшов на легальне становище 30 вересня. Але ТКК не була розпущена, таємні структури існували й надалі, а от друкарні і групи розповсюдження легалізували. Також було прийнято рішення, що опозиційна діяльність проводитиметься легально: «Не хочемо конспіруватися», – повторював Валенса [2, с. 646].

Місцеві структури «Солідарності» відбудовувалися швидко. Відновили свою діяльність «тимчасові регіональні комісії», а на підприємствах організуються «установчі комітети». Їх члени складали відповідні документи для реєстрації, аби була можливість легальної діяльності, але вони постійно отримували відмови від органів влади.

Звільнення політичних в'язнів створило добрий клімат для третього душпастирського візиту Івана Павла II до Польщі. 12 січня Папа Римський прийняв генерала В. Ярузельського у Ватикані. На цей раз зустріч відбулася в більш доброзичливій обстановці, ніж у 1983 р. На початку 1987 р. на всій території Польщі тривали приготування до візиту. Натомість Л. Валенса 31 травня ініціював зустріч 62 представників опозиційної інтелектуальної еліти, які підготували і підписали декларацію про право поляків на незалежність, демократію, свободу, правду і верховенство права [7, с. 48].

4 липня 1987 р. за ініціативи Л. Валенси відбулося засідання Тимчасової Ради «Солідарності», яка розглянула нагальні питання можливості перебудови в Польщі. 25 жовтня цього самого року було прийняте рішення про ліквідацію таємного органу профоб'єднання – ТКК, і створено легальну структуру – Всепольську виконавчу комісію (ВВК), до якої увійшли члени Ради і ТКК [2, с. 648]. Разом з тим профспілка продовжувала нелегальну діяльність, зважаючи на загрозу відновлення репресій з боку влади.

Одночасно з проведенням структурних змін у «Солідарності» Л. Валенса починає створювати власну політичну платформу. 7 листопада у Варшаві відбулася зустріч учасників «Звернення 62». У вступному слові Л. Валенса наголошував: «...Ми зібралися в момент, коли у східному блоці, а власне в його центрі, відбувається щось важливе... Власне, з'являється підґрунтя змін; однак чекаємо справ, а не слів» [13, с. 64].

«Солідарність» в особі свого легендарного провідника користувалася на міжнародній арені великою повагою і популярністю. 26 – 29 вересня 1987 р. відбувся офіційний візит до



ПНР віце-президента США Дж. Буша. Взагалі, цей візит Дж. Буша є дуже цікавим, оскільки він виходив за рамки двосторонніх відносин США з країнами соціалістичного табору. По суті, йшлося про перехід Сполучених Штатів Америки до прямого залучення нової Польщі у процес перебудови в Східній Європі в інтересах прискорення переорієнтації цих країн на капіталістичну модель розвитку, звичайно, у завуальованій формі. Крім того, відбулася зустріч Л. Валенсі з Дж. Бушем.

З жовтня 1984 р. почався ренесанс «Солідарності». Цьому значною мірою сприяла ситуація, що виникла після вбивства ксьондза Попелюшко. Хоча у цей рік діюча в підпіллі «Солідарність» втрачала свою динаміку. Затухали масові акції протесту, зменшувалася кількість учасників у вуличних демонстраціях, послаблювався дух спротиву уряду В. Ярузельського, що, звичайно, не означало, що настає кінець польсько-польської війни. Вбивство ксьондза Попелюшко стало причиною зламу в свідомості тих діячів «Солідарності», котрі поступово починали втрачати дух боротьби, розуміючи, що їх діяльність не дає потрібних і очікуваних результатів. Над могилою капелана варшавської «Солідарності» Попелюшко вони знову відчули, що між ними встановилася нова форма духовного зв'язку, яку вже ніхто не зможе розірвати.

До 1988 р. Польща жила при відносній політичній і економічній стагнації, але це тільки на перший погляд. 1984 – 1987 роки були періодом відносної стабілізації. Опозиція поступово втрачала свої позиції у суспільстві, направивши основну активність виключно на створення і розвиток системи незалежних видавництв. Вже у 1984 р. їх кількість досягла 400. Вони видавали величезну кількість журналів і книжок. Влада ставилася до цієї діяльності як форми пом'якшення соціальної напруженості. Амністія всіх політв'язнів у 1986 р. та візит Івана Павла II в 1987 р. вказували на успішне здійснення політики нормалізації. Ніщо не передбачувало кризи. Здавалося, що Польща була приречена на період політичної і економічної стагнації. Влада відчувала себе впевнено, що практично виключало будь-які надії на компроміс з опозицією.

За ці роки Л. Валенсі вдалося консолідувати основні сили «Солідарності», що знаходилися в підпіллі. У цей період у своїх виступах він завжди підкреслював необхідність діалогу влади з суспільством і застосування мирних методів боротьби за демократизацію.

У 1988 р. в країні знову почала проявлятися нова криза. Саме польське суспільство знаходилося у фазі всеохоплюючого трансформаційного процесу. Цей рік був також переломним для ПОРП. Поштовхом до початку переговорів уряду з групою колишніх діячів «Солідарності» слугували масові страйки у квітні–травні та серпні–вересні 1988 р. в Кракові і Гданську [1, с. 29].

Проблеми економічної та господарської кризи постійно займали центральне місце в політичних дебатах, як у самій ПОРП, так і між владою і опозицією. Влада, ігноруючи відповідь громадян на питання референдуму, все ж розпочала проведення «другого етапу економічної реформи». Як слушно передбачали опозиціонери, реформа знову полягала у підвищенні цін на товари широкого вжитку, яке відбулося 1 лютого 1988 р. Всепольська виконавча комісія висунула протест у зв'язку з підвищенням цін, однак, розуміючи слабкість організаційної бази «Солідарності», не оголосила про початок загальнонародного протесту.

На початку 1988 р. розпочалися спонтанні маніфестації, які організували радикальні осередки студентів і робітників, незважаючи на пасивність «Солідарності». Особливо активним був опозиційний рух у Гданську, де діяла Федерація воявничої молоді. Страйк на корабельні ім. Леніна, який розпочався без попередження 26 квітня, ініціювали молоді робітники, які жодним чином не були пов'язані з профоб'єднанням і мали радикальні політичні погляди. Вимоги не мали політичного характеру: підвищення заробітної плати, поновлення на роботі звільнених працівників тощо. З кожним днем до страйкарів приєднувалися робітники інших підприємств країни. Протестуючі робітники створили страйковий комітет. Вибух протесту був неочікуваним для штабу «Солідарності». У великих і маленьких містах Польщі утворювалися комітети солідарності. Дух страйкуючих не зламали кількаразові погрози влади чи поява навколо страйкуючих підприємств моторизованих відділів міліції [1, с. 226].



1 травня 1988 р., в день, коли традиційно проходять як офіційні, так і нелегальні маніфестації, ситуація у великих містах дійшла до жорстоких сутичок між демонстрантами і силами міліції. Наступного дня, було оголошено страйк на Гданській корабельні ім. Леніна. Ініціаторами протестної акції були робітники того покоління, яке не брало участі у протестах початку 80-х років. Протестуючих очолив 29-річний Ян Станецький. Л. Валенсі, який у той час був на лікарняному, залишилося лише приєднатися до страйку, хоча, як пізніше він зізнався, без великого бажання, а саму акцію назвав «передчасною» [2, с. 79]. Вимоги страйкарів були типовими: поновлення реєстрації «Солідарності», повернення на робочі місця звільнених за політичну діяльність, підвищення заробітної плати. Як і у 1980 р. у переговорах з дирекцією страйкуючим допомагали радники: відомі діячі – Тадеуш Мазовецький і Анджей Веловецький та нові особистості, які вийшли з гданського опозиційного середовища, наприклад, брати Лех і Ярослав Качиньські і Олександр Хал. Але цього разу бракувало ентузіазму і надзвичайної мобілізації, як у серпні 1980 р. Лише один з 15 робітників перебував на території корабельні, а інші залишалися вдома [2, с. 651].

Вночі з 4 на 5 травня 1988 р. відділи моторизованої міліції силою зброї захопили територію верфі ім. Леніна. Але ця подія не призвела до жодного протесту у Польщі. 10 травня звинувачений радикалами у зраді і веденні власної гри Валенса згорнув страйк, не здобувши жодних поступок з боку влади, через те, що дирекція верфі погрожувала закриттям підприємства у зв'язку з нерентабельністю. Після переговорів він заявив у мікрофон: «Не вдалося нам перемогти... але виходимо з високо піднятим чолом. Робітники Нової Гути і ми, з верфі гданської, виграли безцінну справу: після кількох років пасивності і почуття безнадійності переконалися, що нас не вбили. Пізніше страйкуючі, майже тисяча осіб, йдучи вулицями Гданська, скандували: «зімкнути ряди» [4, с. 83]. Владу, як і саму «Солідарність», цікавила проблема останніх подій: чи був це одиничний випадок, викликаний домінуючим у Польщі почуттям невпевненості, втомленості чи початок великих суспільних безпорядків? Брак довіри і антипатія до влади дали знову про себе знати 19 червня, під час виборів до місцевих рад. За офіційними даними на виборчі дільниці не прийшло 44% виборців, на думку спостерігачів «Солідарності» голосувало менше 50%. Речник уряду Є. Урбан публічно визнав, що в Гданську і Щецині на вибори не прийшло відповідно 72,5 і 61,3 % громадян [2, с. 652].

Самі по собі страйки й ігнорування виборів не становили серйозної загрози для влади. Більше того, застосувавши проти страйкарів силу, влада продемонструвала свою рішучість не допускати страйків. Але, розправившись зі страйками, вона зрозуміла, що має справу з новою генерацією робітничого класу. Вони меншою мірою зазнали впливу зі сторони інтелігенції і церкви. І хоча вони ще не висунули власних лідерів, але вже не вірили в угоди з владою типу «гданської», а традиційна риторика «Солідарності» і застосований нею тип політичних дій вже здавалися цій генерації занадто анахронічним [4, с. 421]. Погіршення матеріального стану саме цієї частини робітничого класу (житлова криза, за умов якої черга на квартиру становила 20 років та неможливість досягнення нормального життєвого рівня) створювало реальну загрозу великого соціального конфлікту. Крім того, хоча перший страйк у квітні–травні мав економічний характер, але, за характеристикою М. Раковського, робітничі хвилювання «...за своїм масштабом перебільшили всі прояви незадоволення, з якими нам доводилося мати справу за час, що прийшов від відміни воєнного стану» [11, с. 111].

Наступний страйк у серпні–вересні у Силезії та Гданську носив вже яскраво виражений політичний характер. Страйкуючі вимагали легалізації «Солідарності», створення умов для об'єднання в різні «світоглядні політичні партії», ліквідації партійної номенклатури при призначенні на посади в державні й економічні адміністрації, виключення з Конституції положення про керівну роль партії, зміни у положеннях про вибори до Сейму і Народні Ради, повернення на робочі місця осіб, звільнених за політичні переконання, і легалізації Національного об'єднання студентів. Як згадує М. Раковський: «Навіть у групах паломників, за заведеною традицією, що направлялися в серпні до Ясної Гури, було багато транспортів політичного змісту. Наприклад, «Марія, звільни нас з-під ярма комунізму», «Ми хочемо Польщі католицької, а не більшовицької», «Встань, народ, у тебе є шанс



перемогти», «Комунізм – ганьба людства», «ПОРП – зрадниця батьківщини», «Молодь покінчить з партією» [7, с. 116].

Тоді ж з різким осудом соціальної й економічної політики виступив виконком Всепольського союзу профспілок. Його заява була по суті офіційним оголошенням війни уряду З. Месснера [10, с. 76].

У цій ситуації у керівництві партії відбувся процес визрівання ідеї політичного компромісу з опозицією шляхом переговорів і укладання угоди. Як один з етапів на цьому шляху можна назвати VII пленум ЦК ПОРП, на якому в доповіді В. Ярузельського було представлено докорінно змінену, від раніше панівної, точку зору на опозицію, ставилося питання про необхідність «...переглянути вже стереотипні поняття опозиційності». Пропонувалося шукати нові шляхи до створення так необхідної Польщі широкої, патріотичної реформаторської коаліції. Саме тоді публічно було заявлено про формулу «круглого столу», хоча йшлося поки що про легально діючі об'єднання і ті, які мали виникнути на основі нового закону про громадські об'єднання [11, с. 117].

Їх єдиним можливим партнером була група, яка зосередилася навколо Леха Валенси. І хоча вона не мала ні реальної політичної сили, ні впливу (він був найменшим за часи існування «Солідарності»), але Валенса мав деякий авторитет, що базувалося на легенді «Солідарності». Саме це насамперед хотіли використати представники правлячого угруповування для зміцнення своїх позицій у суспільстві і за кордоном – для отримання кредитів. І хоча влада не володіла реальними знаннями про масштаби своєї соціальної опори – це показали вибори червня 1989 р., інстинкт самозбереження примушував її шукати додаткову підтримку.

Таким чином, можна стверджувати, що репресії не придушили підпільної активності, оскільки опозиційні організації поповнювалися новими людьми постійно. І надалі друкувалася і розповсюджувалася велика кількість листівок, інформаційних бюлетенів, брошурок і заборонених книг. З осені 1986 р., зважаючи на пом'якшення репресивної діяльності влади, почали відбудовуватися місцеві структури «Солідарності». Відновили свою діяльність «тимчасові регіональні комісії», а на підприємствах організуються «установчі комітети». Тоді ж Леху Валенсі вдалося консолідувати основні сили «Солідарності», що знаходилися в підпіллі. В цей період у своїх виступах він підкреслював необхідність діалогу влади з суспільством і мирних методів боротьби за демократизацію.

Підсумовуючи викладене вище, доходимо висновку, що за неймовірно складних умов, власними зусиллями і засобами опозиціонери підпільно створюють центри для допомоги затриманим і репресованим, свою культуру, включаючи видавництва, радіостанції, кілька газет і журналів, університети й інші форми автономної громадянської активності. Репресивний характер комуністичного режиму допомагав «Солідарності» заручитись підтримкою народних мас. Молоде покоління борців продовжило боротьбу в той час, коли керівники перебували за ґратами. Неминучість нових економічних криз і погіршення соціальних умов життя трудящих у 1983 – 1988 рр. була зумовлена штучністю існуючої системи. Відмова польського уряду реабілітувати рух, амністувати активістів профоб'єднання сприймалися суспільством як репресивний характер влади у стосунках з народом. Зміни в міжнародній політиці 1987 – 1988 рр., пом'якшення репресивних дій влади створили умови для відновлення комітетів «Солідарності». Стихійні страйки весни і осені 1988 р. поставили перед владою питання про характер політичної системи і політичну монополію компартії у Польщі.

Література

1. Филиппов Б.А. Политический портрет Леха Валенсы. – М., 1992. – 124 с.
2. Buhler P. Histoire de la Pologne communiste. Autopsie d'une imposture. – Paris, 1997. – 732 s.
3. Dudek A., Marszałkowski T. Walki uliczne w PRL 1956-1989. – Kraków, 1999. – 168 s.
4. Fejtő F. La fin des démocraties populaires. – Paris, 1992. – 371 s.
5. Holzer J., Leski K. «Solidarność» w podziemiu. – Łódź, 1990. – 370 s.
6. Krzemiński I. Proces formowania się NSZZ «Solidarność», 1980. – W-wa, 1989 – 249 s.
7. Łabędź K. Opozycja polityczna w Polsce w okresie stanu wojennego. – Wrocław: Uniwersytet Wrocławski, 1989. – 81 s.



8. Łabędź K. Spory wokół zagadnień programowych w publikacjach opozycji politycznej w Polsce w latach 1981-1989.– Kraków, 1997.– 298 s.
9. Michnik A. Diabeł naszego czasu. Publicystyka z lat 1985–1994. Wybór i wstęp Romanowski A.– W-wa, 1995.– 464 s.
10. Rakowski M.F. Partnerstwo.– W-wa. 1982. – 321 s.
11. Solidarność». XX lat historii.– W-wa, 2001.– 508 s.
12. Tygodnik kulturalny. – 1988.18. 08.
13. Wałęsa L. Droga nadziei.– Kraków, 1989. – 248 s.

Телегуз А.В. Подпольная деятельность независимой самоврядної професійної спілки «Солидарность»: 1983 – 1988 гг. В статье освещается малоизвестная страница истории оппозиционного движения «Солидарность» в 80-е годы XX в. Рассматриваются формы и особенности подпольной борьбы профсоюза в годы реакции.

Ключевые слова: солидарность, профсоюз, подпольная деятельность, реакция, протестные движения, коммунистический режим, ПОРП.

A.V. Teleguz. Underground activity of the independent self-governing trade union «Solidarity» during 1983–1988 years. This article enlightens the unknown page in the history of the opposition movement «Solidarity» in the 80s of the XX century. The forms and features of underground struggle of trade union in the years of the oppression were considered.

Key words: solidarity, trade union, underground activity, oppression, opposition movement, communist regime.

УДК 94(477.7):316.343-058.12

Циганенко Л.Ф.,

канд. істор. наук, доцент, докторант кафедри української історії та етнополітики
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Дворянство Півдня України

(за матеріалами Першого Всеросійського перепису 1897 р.)

У статті на підставі матеріалів перепису розглядаються питання кількості та стратифікації дворянського стану південноукраїнських губерній кінця XIX ст., аналізуються дані щодо рівня писемності, мовної приналежності спадкових та особистих дворян краю.

Ключові слова: перепис, дворянство, кількість, внутрішня стратифікація, освіта, місто, село, губернія, урбанізація, спадкові дворяни, особисті дворяни.

Незважаючи на досить упереджене ставлення з боку офіційної історіографії до відомостей Першого Всеросійського перепису 1897 р., на нашу думку, не варто викреслювати цей документ з кола джерел з історії Російської імперії кінця XIX ст. Тим більше, що ці матеріали подають нам цінні відомості про кількість, внутрішню стратифікацію, походження та розміщення дворянського загалу на землях Новоросійського краю.

Аналіз окремих показників цього перепису населення щодо дворянської спільноти Бессарабської, Катеринославської та Херсонської губерній зустрічається у працях Н. Суревої, Т. Литвиної, Є. Чернова [1] та інших дослідників. У той самий час, потребують розв'язання питання соціальних та етнічних джерел поповнення дворянської верстви південноукраїнських губерній, внутрішньої стратифікації дворянського загалу краю, уточнення рівня освіченості дворянської спільноти цього регіону. Тому в цій статті автор на основі цифрового матеріалу перепису аналізує та порівнює кількісні дані щодо дворянства Бессарабської, Катеринославської та Херсонської губерній.

12 грудня 1796 р. російський імператор Павло I відтворив Новоросійську губернію [2, с. 424]. Однак невдовзі, 8 жовтня 1802 р., замість неї було утворено три нові – Миколаївську, Катеринославську і Таврійську. Після 1812 р. до названих губерній Новоросійського краю було включено Бессарабську область [2.1.36, с.7], яка отримала автономний статус на зразок